

SELİM DERİNGİL • Simgeden Millete

SELİM DERİNGİL 19 Ağustos 1951'de Ottawa'da doğdu. İsviçre, Fransa ve İngiltere'de eğitim gördü. 1978'de İngiltere'de University of East Anglia'da doktora derecesini aldı. 1979-2011 arasında Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde ders verdi. ABD, Fransa, İngiltere ve İsrail'de dersler verdi. Yayımlanan ilk kitabı *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası*'dır. Ayrıca Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet tarihi konusunda makaleleri vardır. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi 1876-1909* (Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 2002) başlıklı kitabın İngilizcesi olan *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, 2001'de "Turkish Studies Association Fuad Köprülü" ödülünü aldı. *Simgeden Millete* (İletişim Yayınları) 2007'de, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad* (İletişim Yayınları) 2019'da yayımlandı. Halen Beyrut'ta Lebanese American University'de (LAU) ders veriyor.

İletişim Yayınları 1216 • Araştırma-İnceleme Dizisi 208

ISBN-13: 978-975-05-0475-4

© 2007 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1-4. Baskı 2007-2017, İstanbul

5. Baskı 2019, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI *Illustration*, no. 3416, 15 Ağustos 1908, s. 116

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Serap Yeğen - Belce Öztuna

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldrımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

SELİM DERİNGİL

Simgeden Millete

II. Abdülhamid'den
Mustafa Kemal'e
Devlet ve Millet

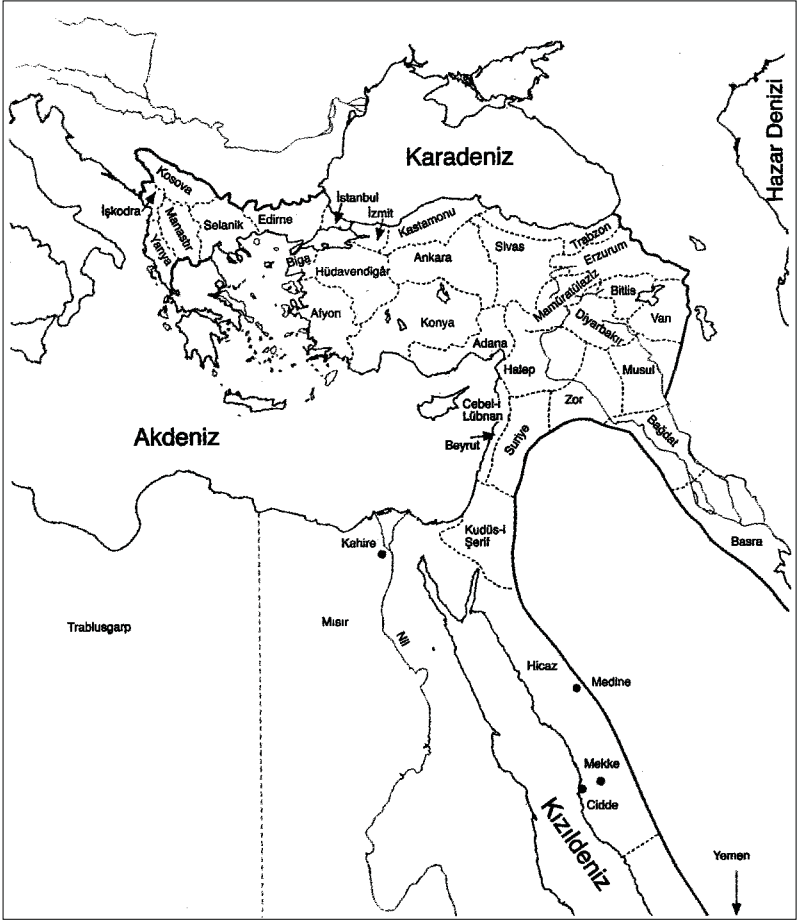
i l e t i ŝ i m

Annem Zinnur Deringil'e...

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	11
Osmanlı İmparatorluğu'nda "Geleneğin İcadı", "Muhayyel Cemaat" ("Tasarımlanmış Topluluk") ve Pan-İslâmizm.....	19
II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Simgesel ve Törenselleşme: "Görünmeden Görünmek".....	53
Osmanlı'dan Türk'e: Türkiye'de Kimlik ve Sosyal Mühendislik.....	93
II. Abdülhamid Döneminde Devletin Kamusal İmajının Dönüşümü: İdeolojik Meseleler ve Tepkiler (1876-1908).....	111
Irak'ta Şiîliğe Karşı Mücadele: II. Abdülhamid Döneminde Bir Osmanlı Karşı Propaganda Örneği.....	141
"Hal-i Vahşet ve Bedeviyette Yaşarlar": Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Post-Kolonyalizm Tartışması.....	165

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Sorununu Çalışmak ya da "Belgenin Gırtlığını Sıkmak"	219
Osmanlı İmparatorluğu ve 19. Yüzyıl Rus İmparatorluğu'nda Pan-İslâmizm	249
Namık Kemal'den Mustafa Kemal'e Kemalist Milliyetçiliğin Osmanlı Kökenleri	263

19. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu eyaletleri.

Önsöz

Bu kitaptaki bölümler 1983-2003 tarihleri arasında yayımlanmış olduğum makaleleri kapsamaktadır. Bir akademisyen için “toplular eserler” tarzı bir eserin yayımlanması karışık duygular yaratan bir tecrübedir. Bir yandan orada burada dağılmış yazılarınızı birilerinin toplu olarak yayımlamaya değer bulması gururunuzu okşar, öte taraftan bu yaşlanıyorsunuz demektir. Ayrıca yazılarınızı toplu görünce geçmiş hatalarınız daha çok gözünüze çarpar ve “keşke şunu şöyle yazmasaydım” dediğiniz olur. Ama bazen de, “yahu bu hiç de fena olmamış, bugün yazsam yine aynı şeyleri söylerdim” dedirten yazılarınız da çıkar karşınıza. Kitapta on, on beş sene önce yazmış olduğum metne “şimdiki ben” olarak müdahale etmek çok çekici gelir. Ancak ben buna tevessül etmedim, zira bana sonunu bildiğiniz bir filme veya romana müdahale etmek gibi geldi, yani daha açıkçası mızıkçılık gibi geldi. Bir de o metnin o tarihte yazılmış olmasının da anlamı vardı. Örneğin 12 Eylül’ün hızlı günlerinde bazılarımız toplantı yasakları vs. nedeniyle formel ortamlarda bir araya gelemezken Sıraselviler’de Murat Sarıca

Kitaplığı'nda ayda bir toplanır, bir sunum yapılır, onun etrafında sohbet ederdik. Ben o ortamın lezzetini ve zenginliğini hiç unutamam. Bu kitaptaki iki makale büyük ölçüde oradan beslenmiştir, (“Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneğin İcadi” ve “Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Simgesel ve Törenselleşme”). Oradaki şaraplı, şakalı takımlar, atışmalardan çok şey öğrendim.

Bu kitaptaki bazı bölümler arasında örtüşmeler ve tekrarlar vardır. Bu büyük ölçüde kaçınılmazdı, zira son yirmi yıldır aynı konular üzerinde düşünüyorum, yazıyorum. Tekrarlardan dolayı okuyucudan özür dilerim. Makaleler veya bölümlerin bir ortak noktası varsa o da “son dönem Osmanlısını dünya tarihi eksenine oturtmak”tır. Uzun yıllar Osmanlı tarihçiliği ve genelde Türkiye’de tarihçilik “biz bize benzerizci” bir mecrada akıp gitmiştir. Yani, Osmanlı *sui generis* bir yapıdır, dünyadaki diğer imparatorluklara hiç benzemez, benzetmeye çalışmak da onun yüceliğinden ve ihtişamından eksildir, biz onu ancak “Türk’ün devlet kurma hasleti ve dehası” kapsamında anlayabiliriz. Öte taraftan Avrupa tarihçiliği ve tarihçileri de “Türk”ü ancak ve ancak “egzotik düşman” kategorisine koyarak rahat etmiştir. Osmanlı ancak “öteki” olarak anlam kazanır, İslâm’la Hıristiyanlığın mutlak karşıtlığı olarak çalışılabilir. İlginçtir ki bu anlayış Fernand Braudel gibi bir devin, Akdeniz tarihinin Osmanlı’yı dâhil etmeden anlaşılamayacağı uyarısına rağmen yaşamıştır ve ancak yeni yeni aşılmaktadır.

Ben de çalışmalarımnda Abdülhamid dönemi Osmanlısı'nı kendi tabirimle “egzotik kuş sendromundan” çıkarmaya çalıştım. Neydi bu “egzotik kuş sendromu”? Batılı seyyahların 19. yüzyıl Osmanlısı hakkında yazdıklarını okursanız, çoğu kez aynı imgelerle karşılaşacaksınız; harem, hamamlar, çuvala sokulup Boğaz’a atılan cariyeler, tıbbi rüşvetçi paşalar, kılıcından kan damlayan şalvarlı Türk vs. İşin ilginç ta-

rafı, Türk tarihçiler de benzer bir yaklaşımla bu “egzotik” öğeleri ön plana çıkarmıştır ve çıkarmaya devam etmektedir. Onlar egzotizme milliyetçilikle karşı çıkarak, “falanca bölgede adil Osmanlı idaresi”, “Mimar Sinan’ın yaratıcı dehası”, “Yunan isyanı sırasında kesilen Türkler”, gibi bugünün paranoyasını eserlerine taşıyarak, aslında bilinçsizce, aynı egzotizmin sis perdesini yoğunlaştırırlar. Benim bu makaleleri yazarken amacım, bu egzotizm perdesinin yapay olduğunu, biraz yakından bakılınca 19. yüzyılda Osmanlı devletinin o zamanki dünya tarihi konjonktüründen hiç de kopuk olmadığını göstermekti. Örneğin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘geleneğin icadı’, ‘muhayyel cemaat’ (‘Tasarımlanmış Topluluk’) ve Panislamizm” makalesi dünya tarihçiliğinde bir hayli yankı uyandıran, ünlü İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm’un meşhur ettiği, “geleneğin icadı” kavramının son dönem Osmanlı devletine uyarlanmasıydı. 19. yüzyılda varlıklarını, modernitenin silahlarını (propaganda, toplumsal seferberlik, kitlesel eğitim vs.) devşirerek sürdürmeye çalışan; Habsburg Avusturyası, Romanov Rusyası, Meiji Japonyası gibi, Osmanlı “Türkleri” de ulus devlet çağında imparatorluk olarak ayakta kalmanın tek yolunun “çağdaşlık imajının” korunması olduğunu anlamışlardı. Kuşkusuz zırhlı gemi, makineli tüfek, telgraf, kitlesel sağlık önlemleri bu varoluş mücadelesinde ön plandaydı ve şimdiye kadar da “reform” denildiğinde hep bunlar anlaşılmalıdır; ancak “meşru varlığın görünürlüğü ve tanınması” da hayati bir önem taşıyordu. Emperyalizmin yırtıcılığının doruğa ulaştığı 19. yüzyılın son çeyreğinde, İngiliz askerlerinin Sudan’da yabani hayvan avlar gibi avladıkları Sudanlıların cesetlerine basıp fotoğrafçıya poz verdikleri bir dünyada Sudanlı direnişçilerin konumuna düşmemek gerekiyordu. Bunun da yolu devletin meşru siyasi egemenliğinin uluslararası arenada tanınmasından geçiyordu. Tam da burada top tüfek kadar

önemli olan simgesel öğeler ön plana çıkıyordu. Bu durumda, “Abdülhamid dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda simgesel ve törensel doku: ‘Görünmeden görünmek’”, yazımda da söylediğim gibi, “bu durumda ‘Kızıl Sultan’ veya ‘Korkunç Türk’ imajlarına karşı durmaya çabalayan II. Abdülhamid, dünyadaki resmi simgeler ve efsanelere dayanan yeni monarşi ideolojilerine ayak uydurmak istemiştir.”

Ancak bu varoluş mücadelesinin bir de iç siyaset boyutu vardı; zira devlet, meşruiyetini dışarıya karşı savunmaya mecbur olduğu kadar içeriye karşı da savunmaya mecbur ediliyordu. Osmanlı devleti dışarıya karşı varoluş mücadelesi verdikçe içeride de toplumun şimdiye kadar nüfuz etmediği katmanlarına nüfuz etme ihtiyacı doğuyordu. İşte, “Osmanlı’dan Türk’e: Türkiye’de Kimlik ve Sosyal Mühendislik” yazım, bu çabalara dair kısa bir denemedir. Bu yazıda öncelikli olarak 1890’lı yıllarda Anadolu’da kurulan Hamidiye Alayları teşkilatı konu alınmıştır. Kürt aşiretlerinin “Kazak usûlü talim” edilerek özellikle Ermeni milliyetçi örgütlere karşı seferber edilmesini konu alan bu yazının “sosyal mühendislik” boyutu ise bu aşiretlerin askeri olarak seferber edilmelerinin yanı sıra sosyal bünyeye normatif katkısı beklenen unsurlar olarak da eğitilmeleri projesidir. Bu projenin önemli bir boyutu da İstanbul’da açılan ve amacı Osmanlı yanlısı bir Kürt elit yetiştirmek olan, Aşiret Mektebi’dir. Abdülhamid rejiminin Kürt aşiretlerini “sosyalleştirilmesi” olarak tanımlanabilecek bu proje ve onunla ilgili vesikalar dönemin Kürt politikasına ışık tutmaktadır.

19. yüzyıl bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı’da da iç politikayla dış politikanın iç içe geçtiği bir yüzyıldır. Bu durumun en canlı tezahürlerinden birisi de dünya çapındaki misyoner faaliyetlerdir. Abdülhamid döneminin en belirgin saplantularından biri haline gelen misyonerlik faaliyetlerine karşı bu dönemde bir “ilk” gerçekleşti: Misyonerliğe karşı

misyonerlik. Özellikle Protestan misyonerleri örnek alan, özel eğitilmiş din adamlarından ve resmî görevlilerden oluşan “daiyan”, Osmanlı Hilafeti’nin “mezheb-i resmiyesi” olan Hanefi fıkhını imparatorluk sathında yaymakla görevlendirilecekti. Resmen Müslüman görünen bedevilerin ve aşiretlerin dahi hedef alındığı bu “tashih-i akaid” (inançların düzeltilmesi, tashih edilmesi) politikası, “II. Abdülhamid Döneminde Devletin Kamusal İmajının Dönüşümü: İdeolojik Meseleler ve Tepkiler” başlıklı makalenin konusunu oluşturmaktadır.

Osmanlı devletinin İslâm aleminin önderi olma iddiasına karşı en ciddi tehlike Şii İran’dı. Şia inancının başlıca kutsal mekânları olan Kerbela, Necef, Kâzımiye gibi yerlerin Osmanlı İmparatorluğu’nun sınırları dâhilinde kalması ve buralara her yıl yoğun bir İranlı Şii hacı akınının yaşanması, imparatorluğun diğer bölgelerinde de Şiiliğin yayılması tehlikesini doğuruyordu. “Irak’ta Şiiliğe Karşı Mücadele: II. Abdülhamid Döneminde bir Osmanlı Karşı Propaganda Örneği” başlıklı yazım, işte bu tehlikenin algılanışını ve karşı tedbirleri konu almaktadır. Bu tedbirlerin en çarpıcı olanı Iraklı Şii çocukların bazılarının seçilerek İstanbul’a getirilmeleri ve orada iyi birer Sünni Hanefi olarak yetiştirilip misyoner olarak Irak’a geri gönderilmeleri tasarısıydı.

Tarihte son derece aşikâr olduğu için gözden kaçan hususlar vardır. Bunlardan biri de 19. yüzyılda Osmanlı devletinin yegâne Müslüman dünya devleti oluşudur. Bu husus imparatorluk tarihi çalışmalarında özellikle İngiliz Hindistan’ı eksenli “maduniyet çalışmaları” (subaltern studies) ekolünün gözünden kaçmıştır. Bir eşitsiz güç ilişkisi olarak “oryantalizm” kavramını yaratan Edward Said için bile Osmanlı İmparatorluğu adeta uzaydaki bir “kara delik” gibidir. Bu “na-mevcudiyetin” konusunu oluşturduğu, “Hal-i

Vahşet ve Bedeviyette Yaşarlar: Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Post-Kolonyalizm Tartışması” makalem, kâ-nımca bu kitabın en önemli makalesidir. Bu çalışmada Osmanlı devletinin son elli yılında kendi Müslüman tebaasına karşı politikalarında, Batılı sömürgeci devletlere öykünen bir politika benimsediğini iddia ettim. Bu çalışmadaki amacım hem teorik bir eksikliğe dikkat çekmek, hem de aynı dinin (Müslümanlığın) yönetenle yönetilenler tarafından paylaşıldığında bile kolonyal bir anlayışa müsait bir alan tanıdığını göstermekti. Bu çalışmada ayrıca geleneksel bedeviyet/medeniyet çatışmasının modernlikle nasıl örtüştüğünü inceledim.

Osmanlı'nın “geleneksel düşmanı” olarak algılanagelmiş Rusya'nın bu dönemdeki Bab-ı Âli ile bir hayli karmaşık ilişkileri vardır. Meşhur “93 Harbi”nin ardından ilişkilerde ılımlı bir gidişat gözlemlenebilir. Hatta II. Abdülhamid ile Rus Çarı III. Aleksandr'ın “doğal müttefik” oldukları anlayışı ortaya çıkar. Ancak Rus İmparatorluğu genişledikçe daha çok sayıda Müslüman tebaası olmaya başlamıştır. Hatta bunların bazıları “Çar”a hiç de kötü gözle bakmamakta, ona “Ak Padişah” ünvanını yakıştırarak saygı göstermektedirler. “Osmanlı İmparatorluğu ve 19. yüzyıl Rus İmparatorluğu'nda Pan İslamizm” yazımda bu konuyu ele aldım. Bu önsözünü yazarken, “Uluslararası Ahıska Türkleri Vatana Dönüş Konferansı” adlı bir toplantıya davet edildim, galiba konu güncelliğini koruyor.

Bu makalelerin yazıldığı yıllarda Abdülhamid dönemiyle ilgili en çetrefilli konu olan “Ermeni meselesinden” uzak durdum. Bunun nedeni de bu konuda sakin söz söylemenin imkânsız oluşuydu. İlginç bir biçimde şimdi bu konunun çok daha politize oluşu ve bu konudaki kamplaşmaların çok daha keskinleşmesine rağmen (veya belki de o yüzden) konu daha rahatça tartışılabilir. Bu kitaptaki maka-

le, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni sorununun Çözümü, ya da ‘Belgenin Gırtlığını Sıkmak’”, 25, 26 Eylül 2005 tarihinde Boğaziçi Üniversitesi’nde yapılması tasarlanan ve bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra son anda idare mahkemesinin yürütmeyi durdurma kararı nedeniyle Bilgi Üniversitesi’nde gerçekleşen konferansta sunduğum bildirimdir. Ermeni tezlerinin özellikle “arşivleri açarak” çürütülebileceği halen yaygın bir inanç. Oysa belge veya arşiv tek başına hiçbir şey ifade etmez. Hangi belgeyi seçtiğiniz ve onu nasıl yorumladığınıza göre arşive istediğinizi söyletebilirsiniz. Bu makalede, biraz da fikir cımnastığı yaparak, bu konuları ele aldım. Ayrıca halen bugün “kim kimi daha çok kesti” düzleminde yürütülen söylemi hiç ama hiç ilginç bulmuyorum.

Kitaptaki en son makale ise doğrudan Cumhuriyet dönemi ile ilgili tek makale. “Namık Kemal’den Mustafa Kemal’e, Kemalist Milliyetçiliğin Osmanlı Kökenleri”, başlıklı makale 1994 yılında bir İngiliz dergisinde yayımlandığında şimdi esen ulusalcılık rüzgârlarından eser yoktu. Princeton Üniversitesi’nde mukayeseli milliyetçilikler konulu bir konferansta sunduğum bildirimini eksenini oluşturduğu bu makalede, Kemalizm ile Kemalizm’in Osmanlı geçmişi arasındaki ilişkiyi irdelemek istedim. İlginçtir ki, son günlerde bu konuların bu denli hararetle biçimde gündeme geldiği bir ortamda halen Mustafa Kemal ve Kemalist hareketin âdeta gökten zembille indiği düşünülüyor. Belki de Kemalizm ile Osmanlı geçmişi arasında bağlantı kurmam tepki çekecektir.

Tepki derken, bu önsöz de tam bu temaya değinerek bitirmek istiyorum. Bugün Türkiye’de tarih tartışmaları (tabii buna tartışma diyebilirsek) genelde birilerine veya bir şeye tepki göstermek şeklinde gerçekleşiyor. Güncel olanın ezici sultasında tarihe ancak güncel politikalara, duruşlara, tavır

alışlara malzeme sağladığı ölçüde değer veriliyor. Yani güncelin esiri olmuş bir tarihle karşı karşıyayız. Tabii kanımca tarihin en önemli işlevi bugünü anlamamıza imkân tanımasıdır. Ancak bu dinamik tarihi okuyarak, araştırarak buralara nereden geldiğimizi görebiliriz, tersinden değil. Yani önümüzdeki sorunun veya olgunun meşrulaştırılması veya çürütülmesine yönelik, siyasi konjonktürün işine geldiği biçimde geçmişi eleyerek, polemik üretiminde hammadde kaynağı olarak tarihi kullanmak ancak tarihi yağmalamaktır.

SELİM DERİNGİL

6 Ocak 2007, Emirgân

Osmanlı İmparatorluğu'nda "Gelenegin İcadı", "Muhayyel Cemaat" ("Tasarımlanmış Topluluk") ve Pan-İslâmizm

Gelenegin icadı ve muhayyel cemaat fikrinin kısa tanımı

"Gelenek" ve "icat" kelimeleri yan yana konduğunda, ilk algılanışta zıt kavramlar olarak belirmektedir. Ancak, Eric Hobsbawm'ın ve Terence Ranger'ın 1983'te derledikleri bir kitap, gelenek kavramının sınırlarını üretken bir biçimde zorlamış ve "gelenegin icadı" (invented tradition) fikri tarihçiliğe ve genelinde sosyal bilimlere önemli katkılarda bulunmuştur.¹

Aynı dönemde Benedict Anderson tarafından "Muhayyel Cemaat" (Imagined Community) fikri ortaya atılmış ve oldukça geniş yankılar uyandırmıştır.²

Bu çalışmada amaçlanan, bu iki kavramı son dönem Os-

1 *The Invention of Tradition*, Eric Hobsbawm and Terence Ranger (ed.), Cambridge, 1983.

2 Benedict Anderson *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1983. [*Hayali Cemaatler*, çev. Iskender Savaşır, Metis Yayınları, 1993.]

manlı çerçevesinde irdelemek ve bunun yanı sıra Pan-İslâmizm olgusunu bu iki kavram ışığında değerlendirmektir.

“Geleniğin icadı” kavramını Hobsbawm şöyle tanımlamakta: “... Hızlı toplumsal değişim sonucunda toplumda ‘eski’ geleneklerin iine oturduğu sosyal örüntünün zayıflaması veya yok edilmesi ...[durumunda]... tarihsel malzemenin tümüyle yeni dürtüleri cevap veren icadı için kullanılması.”³ Böyle durumlarda kökeninin çok eskiye dayandığı iddia edilen “yeni geleneklerin” tarihsel sürekliliği yapaydır, diğer bir deyişle “yaratılmıştır”.

Yalnız burada hemen vurgulanması gereken bir husus vardır. İcat edilen/yaratılan gelenek, bir kere sahneye çıktıktan sonra gerçekliği olmayan veya karşısına çıkarıldığı kitle indinde “bu uydurmadır” diye kabul görmeyen bir fenomen değildir. Çoğu kez yönetici elitlerin icat ettikleri gelenekler zaten o toplumda var olan gelenekler tabanına oturmuş, o zeminden hareket eden geleneklerdir. Üstelik icat edilen veya yaratılan gelenek, oldukça kısa bir zaman zarfında tarihsel bir ağırlık kazanır.

Tabii burada doğal olarak akla řu soru gelebilir: Her gelenek bir zamanlar icat edilmedi mi? Muhtemelen evet, ancak burada bizi ilgilendiren icat edilme süreci ve bunun da fevkinde icat edilme nedenleridir. Neden bu icat edilme süreci ihtiyaç mesetmiştir? Hangi koşullar geleniğin icadına müsaittir? Hızlı toplumsal değişim ile icat edilen geleniğin bağlantıları nelerdir? Bildiğimiz anlamda gelenek ile icat edilen gelenek arasında nesnel bir fark var mıdır?

“Muhayyel Cemaat” fikrine gelince, onun kısa tanımını da aşığıdaki şekliyle yapmak mümkündür. Bir bakıma muhayyel cemaat (veya tasarılanmış topluluk) kavramı icat edilen geleniğin bir alt türüdür. Bayrak, arma, marş vs. ile plastik

3 Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 5-6.

bir biçim kazandırılmaya çalışılan yeni ideoloji, belli bir kitle sathına yayılmak istendiği zaman, hedef alınan kitle yönetici sınıf tarafından belirli bir biçimde “hayal edilir” (veya tasarımlanır). Bundan sonraki aşama bu kitlenin de kendi kendisini o prizmadan bakarak bir muhayyel cemaat olarak vazetmesini temin etmektir.⁴ Dünyada toplum/insan, insan/doğa, insan/insan ilişkilerini Aydınlanma düşüncesi yeniden tanımlamıştır. Bu süreç içinde evreni açıklayıcı büyük dinlerin, bunların araçları olan evrensel dillerin (Latince, Arapça, İbranice vs.) hükmedici güçleri azalmıştır. Bunun yanı sıra 18. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan süreç içinde dünyada okur yazarlık oranı giderek artmış ve bununla koşut olarak mahalli diller ön plana çıkmıştır. Bununla beraber “basın kapitalizmi” (print capitalism) olgusu gündeme gelmiş, yani yazılı söz çok daha geniş kitlelerce kullanılabilir, ulaşılabilir olmuştur. Dünyada 18. yüzyıldan 19. yüzyılda öngörülen basın vb. medya patlamasının bu oluşumda kritik bir önemi vardır. Basılı söz burada merkezî bir rol oynamış, insanların ufuklarında bir nevi “kuantum sıçraması” gündeme gelmiştir. Yani insanlar görmedikleri, tanımadıkları, bir âleme aşına olmaya başlamışlar, onu benimsemişler ve kendilerini bu muhayyel cemaatin bir ferdi sayar duruma gelmişlerdir.⁵ Bunun en güzel örneklerinden biri “Orada bir köy var uzakta... Gitmesek de gelmesek de o köy bizim köyümüzdür, çıkmasak da inmesek de o dağ bizim dağımızdır...” formülüdür.⁶

Bu çalışmada amaç son dönem Osmanlı bağlamında geleceğin icadı ve Pan-İslâmist bir muhayyel cemaat fikrinin

4 Bir bakıma bu süreç bugünkü reklam piyasasında bir ürün piyasaya sürülmeden önce yapılan piyasa hedef araştırmasından çok farklı değildir; B.M.W. otomobili kullananların “seçkin” bir grup olmalarını onlara tahayyül ettiren bir reklam gibi.

5 Anderson, *a.g.e.*, özellikle, s. 37-40; 41-50.

6 Mahmut Makal, *10. Köy*. Mahmut Makal’ın bu eserine bu bağlamda dikkatimi çeken öğrencim Gül İnanç’a müteşekkirim.

Kendi dönemindeki diğer imparatorluklar gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da 19. yüzyıl, "görünürlüğün" törenlerle ve ihtişamla sağlandığı bir yüzyıldı. *L'illustration* 15 Ağustos 1908, Edhem Eldem Koleksiyonu.

yukarıdaki kavramlar çerçevesinde kullanılabilirliğinin sınanmasıdır.

19. yüzyılda Osmanlı'da geleneğin icadı

Son dönem Osmanlı devletinin siyasî düzlemde en temel sorunu şudur: Osmanlı devletinin siyasî bir varlık olarak meşruiyet temeli dış dünyaca ve kendi insanlarıncı giderek tanınmamaktadır. Yani meşru bir tüzel varlık olarak Osmanlı İmparatorluğu, Basra'nın bataklıklarından Avrupa'nın başkentlerine kadar tehdit hissetmektedir. Habermas'ın deyişleyle tam bir "meşruiyet bunalımı" (legitimation crisis) içindedir.⁷ Bu tehdide karşı savunmayı onu tehdit edenlerin ideolojik araçlarına başvurmakta bulmuştur. 19. yüzyılda bu araçların başlıcalarından biri icat edilen geleneklerdi ve bunlar yoluyla toplumlar mobilize edilmeye ve hükmedici elitin istekleri doğrultusunda hareket etmeye yöneltiliyordu. Her ne kadar bu gelişmenin başını İngiltere ve Fransa gibi daha gelişmiş devletler çekiyor idiyse de "eski ekol" imparatorluklar da onlara ayak uydurmaya çalışıyordu. Hobsbawm'ın sözleriyle: "Habsburg ve Romanovlar gibi legitimist (meşruiyetçi) hanedanların insanların salt tebaa olarak itaatini değil vatandaş olarak sadakatlerini kazanmak yolunda ne gibi denemelere giriştiklerinin çalışılması ilginç olacaktır."⁸ Bu çalışmanın amacı Osmanlı'ya bu tür bir boyut kazandırmaktır.

19. yüzyılda Osmanlı devleti Avrupa'da "Düvel-i Muazama"nın tek Hıristiyan olmayan ferdiydi ve yalnızlığını artarak hissediyordu.⁹ Bu dönemde Osmanlı elitinin başlı-

7 Jürgen Habermas, *Legitimation Crisis*, Boston, 1973.

8 Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 266.

9 Carter Findley, "The Advent of ideology in the Islamic Middle East." *Studia Islamica*, LVI, 1982, s. 171.

ca saplantısı –iktidarda olsun muhalefette olsun– Batı karşısındaki ezikliğine bir çare bulmak idi.¹⁰ Bu giderek artan ihtiyaç Osmanlı’da bir “ben de varım politikasına” yol açmıştır.

Osmanlı’da geleneğin icadı işte bu “ben de varım politikası” bağlamında anlaşılabilirlik kesbilmektedir. 19. yüzyıl Düvel-i Muazzama’nın sembolizme, törenselliğe, devletlerin resmi efsanelerinin plastik öğelerle vurgulanmasına, nişan, bayrak, müzik gibi duygusal öğelere olağanüstü bir önem atfetmeye başladıkları bir dönemdir.¹¹

Osmanlı bu alanda da rekabet etmek ve uyum sağlamak arayışı içinde olmuştur. Bunun en somut göstergesi II. Mahmud zamanında bir İtalyan ressamın tasarımı sipariş edilen “Arma-i Osmani”dir.¹²

Osmanlı devletinin resmi simgesinin tam olarak ne içerdiğinin Avusturya sefaretince sorulması üzerine armanın muhtelif yerlerde yalan yanlış resmedildiğini gören Sultan II. Abdülhamid, 4 Temmuz 1905’te armanın dakik bir tarifini bürokrasisinden istemiştir.¹³ Bu talep karşısında oldukça şaşırarak bürokrasi epeyce bocaladıktan sonra saraya ancak 4 Aralık tarihinde Arma-i Osmani’nin tarifini gönderebilmiştir. Belgede armanın muhtevası şöyle tanımlanmaktadır: “Arma-i Osmani Devlet-i Aliyye’nin kuvve-i berriyye ve bahriyesi, esliha-i kadime ve cedidesi, sancağı, ahkam-i Şer’iyye ve Nizamiye’yi cami’ kitabı, mizan-i adalet olan terazu ile numune-i musafat olan şukufe ve nişan-i zîşan-i

10 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962, s. 60. [*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Fahri Unan, İrfan Erdoğan, Müm-taz’er Türköne, İletişim Yayınları, 2003.]

11 Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 1-14.

12 Prof. Şerafettin Turan, İstanbul Üniversitesi’nde 29-30 Haziran 1989 tarihinde yapılan “Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri” kapsamında “II. Mahmud’un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı.”

13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Yıldız Resmi Maruzat (YA RES) 135/ 22; 1 Cemaziyelahir 1323/4 Temmuz 1905.

Arma-i Osmani. II. Mahmud zamanında bir İtalyan sanatçısına çizdirilmiştir.

Hilal içinde: "el-müstenid bi-tevfikati'r-rebbaniye meliki'd-devleti'l-osmaniyye" yazılıdır. Armada Abdülhamid'in tuğrası yer almaktadır. Solda adaleti temsil eden terazinin altında şeriat ve nizami kanunu temsil eden iki kitap görülmektedir. El işlemeşi arma 24 Nisan 1908 tarihini taşımaktadır. Aynı yerde yapıldığı yer Halep olarak belirtilmiştir. İşin sahibi olarak

"M.Nakkaşyan" imzası görülmektedir. Edhem Eldem Koleksiyonu'ndan b kz.

Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz. Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2004, s. 284-285.

Devleti ihtiva eyler,” denilmektedir.¹⁴ Armada eski ile yeni- nin sürekliliği vurgulanmakta hal’in meşruiyeti mazinin meşruiyetiyle takviye edilmektedir: “Ešliha-i atıka” olarak, “Kadimen istimal olunan aşiret kılıncı” ile “suvari-i asakiri şahane’ye mahsus nev-usûl bir aded seyf” gösterilmektedir. Aynı bağlamda, “Ešliha-i cedideden masüngü tüfenk ve bunun altında tek ağızlı birer aded teber ve bir aded revolver” gösterilmektedir. Ayrıca bunlarla birlikte eski silahlardan oklar, yaylar, “bir aded ok gulafı” Osmanlı donanmasını simgeleyen bir Admiralti tipi çapayla arz-ı endam etmektedir. Devletin sivil cihetinde de eskiyle yeninin birlikteliği ön plandadır. Şeriatı simgeleyen okkallı görünüşlü cilt ile yeni kanunları simgeleyen cilt aynı ebattadır ve üstlerinde Fransız devriminde sıklıkla görülen terazi motifi yer almaktadır. Devletin merhamet ve yüceliği ise “ezhar” ve “şukûfedan” (çiçek ve çiçeklik) ile simgelenmek istenmiştir.

Osmanlı devletinin resmi simgesinin tam tarifinin bulunması dört ay sürmüştür. II. Mahmud dönemiyle II. Abdülhamid dönemleri arasında tarihsel anlamda kısa bir süre olduğu halde armanın icat edilmiş bir gelenek olarak nasıl “her zaman var olmuş olan” bir nesne olarak algılandığı ve bütün bu tür nesnelere gibi özüne dikkat edilmediği bu örnekte açıkça görülmektedir.

İcat edilen geleneğin neredeyse fazla bariz bir örneği de tabii Osmanlı’nın “geleneksel serpuşu”, festir. Aslen Fas kaynaklı bir serpuş olduğu sanılan fes 1832’de II. Mahmud tarafından imparatorluk bürokrasisinin resmi kıyafeti haline getirilmiştir. Yani 19. yüzyılın tüm dünyada “Türklük

14 A.g.e., 24 Teşrin-i sani 1321 (4 Aralık 1905) “Mestûkat-ı Şahane Müdürü Halid Hakkı, Erkan-i Harbiye Umumiye Resimhanesine memur tobcu Miralay Mehmed Neşet bin Salih, Sikkekeş Dairesi Muavini İbrahim Edhem” imzalı ve “Meskûkat-i Şahane idaresindeki mahfuz numunesine muvafıktır” ibareli.

sembolü” haline gelen ve Cumhuriyet Türkiye’sinde Osmanlılığı simgelediği için yasaklanan serpuş, geçmişi ancak 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan bir “gelenektir.”¹⁵

19. yüzyılın sonlarına doğru devletlerin resmi ikonografya, debdebe ve sembolizme verdikleri ağırlığın bir boyutunu da resmi müzik alanında, milli marş vs.nin yaygınlaşması meydana getirir.¹⁶ Osmanlı devleti bu alanda ilk adımları II. Mahmud’un Guiseppe Donizetti’ye *Mahmudiye* marşını sipariş etmesiyle atmıştır.¹⁷

Donizetti 1828’den 1856’daki ölümüne kadar saray bestecisi olarak kalmış, ölümünden sonra Calisto Guatelli saray besteciliğine atanmış ve *Aziziye* marşını bestelemiştir. II. Abdülhamid devrinde saraya hizmet etmeye devam eden Guatelli, “Osmanlı Marşı”nı da bestelemiştir.¹⁸ 1895 yılında Dikran Çuhaciyân Abdülhamid’e Marş-i Âli’yi takdim etmiştir.¹⁹

3 Kasım 1839’da ilan edilen Tanzimat-ı Hayriye de icat edilmiş geleneğin ta kendisidir. Tarihsel motifler ve geçmişte denenmiş, kabul görmüş ideolojik kalıplar kullanılarak, aslında oldukça radikal bir yeni düzenin belgesi olan ferman, İlber Ortaylı’nın işaret ettiği üzere bir Osmanlı adaletnamesi üslubunda yazılmıştır.²⁰ Ancak, Mete Tunçay’ın bir çalışmasında görüldüğü gibi ferman, Osmanlı Padişahı’nın kendi iktidarına “oto-limitasyon” getirmesi gibi köklü bir

15 Fes konusunda bkz. *Encyclopedia of Islam*, Leiden, 1987, s. 96. Fes ile İskoçya’nın “geleneksel” giysisi, “kilt”in kaderleri bazı özellikleri paylaşmaktadır. Bu konuda bkz. Hugh Trevor-Roper, “The Highland Tradition of Scotland”, *The Invention of Tradition*, Hobsbawm ve Ranger (ed.) içinde, s. 15-41.

16 Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 7, 11, 270, 277; bu konuda bkz., *Rites of Power* Sean Wilentz (ed.), Philadelphia, 1985 ve *Rituals Of Royalty*, David Cannadine, Simon Price (ed.), Cambridge, 1987.

17 *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, s. 1216; Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 125.

18 *A.g.e.*, s. 1260.

19 Cem Behar koleksiyonundan, *Tarih ve Toplum*, cilt 9, sayı 49, s. 40-41.

20 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983, s. 68, 69.